

«АРХІВОЦИД» В УКРАЇНІ 1934–1960-х рр. ЯК НАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ

Г.В. Боряк

Інститут історії України НАН України

E-mail: hboriak@gmail.com

Проблема повної або часткової відсутності архівних документів міжвоєнного періоду відома чи не кожному досліднику історії України новітнього часу. Численними є і документальні згадки, і усні свідчення про втрати і винищення як поодиноких документів, так і цілих архівних масивів. Незаперечними є архівні втрати під час і внаслідок війни, але сьогодні у нас є усі підстави для твердження, що основний масив втрат припадає саме на період весни 1934 р. і наступні передвоєнні роки. Йдеться про здійснене владою свідоме і навмисне винищення архівних документів, передусім – 1932–1933 рр. Хронологічні рамки цього феномену окреслюються кінцем 1933 р. – початком 1960-х рр., тобто від перших спроб у 1934 р. знищити метричні книги та інші документи демостатистичного характеру за 1932–1933 рр. до останніх хрущовських чисток державних архівів на межі їхнього перебування у системі НКВС.

Першими з демостатистичної спадщини зазнали концентрації, обмеження доступу і подальшого знищення метричні книги записів смертей 1932–1933 рр. Книги 1932–1933 рр. обсягом 3,5 тис. одиниць зосереджені у державних архівах 17 областей і держархіві м. Києва та представляють менше половини населених пунктів УСРР (станом на 1933 р.). Отже, навіть обсяги збережених книг ЗАЦС засвідчують істотну деформацію статистики. Репресії щодо книг розгорнулися по «гарячих слідах», вже наприкінці 1933 р., коли в Кремлі зрозуміли справжні масштаби демографічної катастрофи. Формальним приводом до них стало фальшиве обвинувачення реєстраторів у «злочинному» *недообліку народжуваності і переобліку смертності*. Перші прямі документальні докази масштабної акції знищення в архівах ЗАЦС слідів злочину проти українського селянства було знайдено у Державному архіві Одеської області кілька років тому. Це – директива Одеського виконкому від 13 квітня 1934 р. № 184-т, розіслана під грифом «Цілком таємно» до усіх міських рад, районних виконкомів, райкомів ВКП(б) та інспекторів УНГО Одеської області. Директива засвідчує: у березні 1934 р. у результаті обстеження інспекторами УНГО стану роботи органів ЗАЦС «у ряді сілрад усіх областей України» встановлено, що в багатьох сільських радах *«ця робота знаходиться фактично в руках класово-ворожих елементів – куркулів, петлюрівців, адміністративно засланих і т.п.»*. Результатом «злочинної

діяльності» цих «класово-ворожих елементів» стало «шахрайське перебільшення смертності і зниження народжуваності», а також втрата книг з архівів ЗАЦС. З огляду на це було наказано: «Вилучити з сільрад книги смертей за 1933 рік по усіх за винятком сільрадах, а за 1932 р. – за списком, повідомленим У[правлінням] Н[народно-]Г[осподарського] О[бліку]. Вилучені з сільрад книги передати на зберігання у таємному порядку при райвиконкомках». Аналогічні директиви напевно було розіслано по інших областях України, принаймні, нам відомо про ще дві: Харківську та Вінницьку. Як тепер можна стверджувати, директива була виконана неповністю. Вилучені і передані до виконкомів небезпечні книги зрештою було знищено, ймовірно за все – влітку 1941 р., напередодні відступу радянських військ. В архівному фонді УНГО Держплану України жодних слідів вилучення (та знищення) книг смертей із ЗАЦС розшукати не вдалося.

Окрім метричних книг чистки поширилися на інші первинні документи. 27 грудня 1933 р. Президія ВЦВК розіслала циркуляр «Про перевірку стану архівів колгоспів, радгоспів і МТС», яким передбачалося проведення негайного обстеження і надання відомостей про стан низових архівів. Циркуляр відразу відділив документи 1932–1933 рр. від попередніх періодів: усі без винятку документи закінченого діловодства до 1931 р. підлягали передаванню до державних архівів, над пізнішими ж документами встановлювали контроль. Численні акти перевірок засвідчують особливу увагу саме до документів 1932–1933 рр. За результатами масштабного обстеження та ймовірного знищення особливо небезпечних матеріалів у серпні 1934 р. Президія ВЦВК ухвалює рішення «Про впорядкування архівів у районних і низових установах, організаціях і підприємствах». Риторика цього серпневого публічного акта дуже подібна до стилістики таємної інструкції (квітень 1934 р.) щодо метричних книг: недбале збереження, непридатні приміщення, відсутність спеціально призначених відповідальних осіб, і як наслідок – *«відзначається хаотичний стан архівних матеріалів, часті випадки втрат і їхнього незаконного знищення»*. Є усі підстави припускати, що за цією риторикою також ховалося цілеспрямоване вилучення з обігу небезпечних документів.

Вкрай фрагментарно збереглися дані обліку платників сільськогосподарського податку, що його провадив Наркомат фінансів УСРР (за справедливим припущенням спеціалістів, оцінка кількості сільського населення за цим критерієм була б найбільш точною). Показовим є високий ступінь збереженості документів у Москві в архівному фонді центрального статистичного органу – ЦУНГО при Держплані СРСР, особливо, якщо взяти до уваги цілковиту стерилізованість аналогічних архівних фондів республіканських органів у Києві, передусім УНГО та Наркомфіну, де немає жодних слідів ані переписів населення, ані поточного статистичного обліку, ані обліку платників сільськогосподарського податку.

Загальновідома трагічна доля т. зв. репресованого перепису населення 1937 р., який відбив катастрофічні зміни показників, зокрема в Україні

(демографічний регрес склав 4,3 млн порівняно з 1926 р.). На півстоліття спеціальною постановою Раднаркому його було проголошено дефектним через «недооблік» населення.

Нещодавно мені пощастило опрацювати архіви місцевої статистики районного рівня у Таганрозькому відділенні Державного архіву Ростовської області. Окрім унікальних знахідок архів подарував також можливість реконструювати ймовірний первісний склад архівів державних органів, такі документи мали б зберігатися в усіх міських і районних інспектурах УНГО шести тогочасних областей України – тобто, як мінімум, у 500-х архівних фондах. В українських архівах нині можна нарахувати лише до двох десятків фондів органів статистики 1930-х рр. Фронтальне обстеження їхнього складу також іще попереду, але вже перші дані, отримані нами по Донецькій і Дніпропетровській областях, дають негативний результат: таких документів у нас немає.

У пошуках відповіді на запитання про долю архівів української статистики ми звернулися до архівів центральних урядових органів та установ, зокрема вдалися до обстеження «біографій» кількох архівних фондів у ЦДАВО – т. зв. «справ фондів». У результаті вдалося встановити чіткі інформаційні лакуни, у випадковість яких важко повірити.

Передусім показовим є тематичний склад документів, наявних на сьогодні в архівних фондах центральних урядових відомств. Він засвідчує цілеспрямоване і послідовне вилучення з фондів саме документів, що містять відомості про ситуацію на селі. Наведу один приклад: в архіві ВУЦВК – вищого органу державної влади УСРР – за 1932 р. збереглися лише лічені справи зі зведеннями Наркомзему про хід посівних кампаній, з інформаційними повідомленнями Всеукраїнської контори «Заготзерно», з бюлетенями Управління заготівель Наркомату постачання, кілька десятків справ із протоколами засідань обласних і районних виконкомів та кілька справ з архіву ЦАТК. Більшість же документів становлять: скарги на відмову у видачі паспортів; матеріали про закриття церков, синагог і кірх, про роботу Інституту червоної професури, про прийом турецької фізкультурної делегації, про розвиток тваринництва, виробництво чавуну і сталі в УСРР, матеріали бюджетної комісії ВУЦВК тощо.

Ще яскравішими виглядають хронологічні лакуни. Розподіл наявних на сьогодні документів за роками у фондах урядових органів та установ вражає.

Архів Наркомзему. Порівняно з 1931 р. обсяг документів за 1932 р. – в 1,7 разів менший, за 1933 р. – в 3,4 рази, за 1934 р. – в 40 разів (!) менший. Перевірка наявності, проведена в архіві в 1960 р. встановила драматичну історію втрат: 129 справ на знайшли на місці під час перевірки 1939 р.; 86 справ *«у період перед евакуацією були виділені для здачі в макулатуру без оформлення відповідних документів»*. 77 справ за 1933–1934 рр. – переважно документи про організацію «спецхарчування» – було сором'язливо знищено вже у 1965 р.

Архів Наркомфіну (ЦДАВО, ф. 30): обсяг наявної на сьогодні документації за 1932 і 1933 рр. удвічі менший за показник 1931 р. Серед документів передвоєного періоду повністю відсутні архіви двох ключових управлінь: масових платежів та сільського господарства за 1931–1933 рр. Документи Наркомату за 1934–1937 рр. втрачено в повному обсязі. Під час «чисток» архіву у 1949 та 1955 рр. знищено понад 16 тис. справ через наявність «отраженных» та «поглощенных» документів (тогочасна архівна термінологія щодо експертизи цінності).

Архів Управління народно-господарського обліку при Держплані УРСР, УНГО (ЦДАВО, ф. 318). В архіві УНГО залишилося від 1932 р. 135 справ, від 1933 р. – 81 од. Показово, як «збереглися» архіви окремих структурних частин УНГО: Секретаріату: за 1932 р. – 36 справ, за 1933 р. – одна; по відділу сільськогосподарської статистики: відповідно 60 та 11; архів відділу статистики населення та охорони здоров'я за 1933 р. представлений... трьома справами (!). Документів за інші роки немає взагалі. Акт перевірки наявності 1957 р. встановив відсутність 14 справ за 1932 р. 1965 р. проведено експертизу цінності фонду: до знищення було відібрано неописані документи за 1932 р. 1968 р. знищено ще 102 в'язки документів за 1932 р.

Архів Наркомату охорони здоров'я (ЦДАВО, Ф. 342). Під час переїзду наркомату у 1934 р. з Харкова до Києва Всеукраїнський державний архів інформував, що *«у зв'язку з перевантаженням архівосховища архівні матеріали Наркомздоров'я тимчасово прийняти не може»*. Коли нарешті у грудні 1935 р. вдалося передати до державного архіву документи за 1920–1931 рр., 335 в'язок (809 справ) залишили на місці в Харкові і склали «в бурти»; ще 222 справи передали до Українського інституту соціальної гігієни. Тобто, 1000 справ так і не надійшло до архіву. Що ж до документів, уже переданих, то їх систематично піддавали експертизі й утилізації: вже у 1936 р. знищено 925 одиниць зберігання «без оформлення». При перевірці наявності 1957 р. встановлено відсутність 29 справ; у 1962 р. – нестача ще 33 справ. У 1962 р. цей фонд зазнає останньої чистки: передано в макулатуру 2,5 тис. справ, в тому числі документи за 1932 р. Щодо документів за 1933–1941 рр., то їх було знищено в самому Наркоматі напередодні вступу німецьких військ до Києва у вересні 1941 р. Обсяг знищених документів становив 12679 справ, тобто, приблизно стільки ж, скільки було передано до державного архіву у 1935 р., іншими словами – половина передвоєнного архіву.

Архів ВУЦВК (ЦДАВО, ф. 1). Документи передавалися до Всеукраїнського державного архіву частинами у 1928–1934 рр. Перша архівна «чистка» мала місце вже у 1937–1938 рр.: тоді було знищено журнали вхідної та вихідної кореспонденції, «без відповідного оформлення». Під час наступної ревізії у 1940 р. знищено 4270 одиниць за 1920–1933 рр., у тому числі – 113 справ за 1932 р. У 1945 р. після реевакуації із Златоуста до Києва у довоєнному архіві ВУЦВК недорахувалися 1,5 тис. справ. 1957 р. ще понад 1000 справ передано у макулатуру. Під час проведення експертизи цінності у 1965 р. в архіві знайдено чіткі сліди попереднього цільового нищення документів,

а саме звернень громадян Вінницької області до приймальної Голови ВУЦВК. Це – контрольні картки реєстрації знищених заяв селян (картки також було знищено). Як результат усіх цих деформацій, у фонді вищого органу державної влади України обсяг документів за 1932 р. у 4,6 разів менший, за 1933 р. – у 8,6 разів менший, ніж за 1931 р.

Архів РНК УСРР (ЦДАВО, ф. 2). Вражаючі результати дало дослідження історії урядового архіву. Передусім з'ясувалося, що це – чи не єдиний архівний фонд, документи якого у повоєнні роки не проходили експертизу цінності, і, відповідно, жодного разу не знищувалися. Причина є дуже простою: знищувати вже не було чого. Хронологічний розподіл документів в урядовому архіві засвідчує: якщо за 1925 та 1926 рр. збереглося приблизно по 1,5 тис. справ щорічно, то за 1936 та 1937 рр. – лише по дві (!) одиниці. А за період 1928–1935 рр. документи відсутні повністю. Після переїзду уряду до Києва протягом 1934–1938 рр. до державного архіву були передані документи РНК за 1919–1926 рр. включно. Решта документів залишено в уряді (вони зберігалися в Управлінні справами РНК). Доля обох архівів склалася трагічно. Перша повоєнна перевірка наявності після повернення з евакуації (1949) засвідчила відсутність майже 40 % передвоєнного обсягу архівного фонду. Щодо долі тієї частини архіву, яка залишалася в уряді, то її прояснив нещодавно знайдений Акт про знищення архіву РНК з документами 1921–1940 рр., датований 3 липня 1941 р. Разом на 11-й день німецько-радянської війни було знищено 22109 справ і картотеку реєстрації вхідної кореспонденції (майже 2,5 тис. карток). За нашими обрахунками, орієнтовна частка документів 1932–1933 рр. у знищеному урядовому архіві становила 10–15 % загального обсягу, це близько 2,5 тис. справ, або не менше 100 тис. документів. Цей обсяг є цілком співмірним із тим масивом документів про голод, який на сьогодні виявлений і зареєстрований у всіх державних архівах України. Тобто, можемо зробити припущення, що сталінський режим залишив нам лише половину того умовного «архіву Голодомору», який був укладений державними органами на усіх ієрархічних рівнях влади. А загалом Україні було позбавлено урядового архіву останнього передвоєнного десятиліття. Показово, що цього не можна сказати про архіви центральних урядових органів у Москві, які зазнали засекречування, але аж ніяк не тотального знищення.

Коли в середині 1980-х років київські архівісти зробили спробу часткової реконструкції складу архіву РНК за документами, що відклалися у кількох десятках фондів інших урядових органів і установ, то за 1932–1933 рр. вдалося відтворити лише мізерну частку знищеного архіву – до 1 тис. одиниць документів.

Загалом демостатистична спадщина України 1920–1930-х рр. як складова сукупного урядового архіву розділила долю останнього, тобто зазнала системних винищень і деформацій. Безпрецедентна за масштабами акція знищення в Україні ключових документальних комплексів, не в останню чергу, – демографічних джерел – здійснювалася режимом послідовно та

жорстко упродовж кількох десятиліть. Черговим кроком влади на шляху до втаємничення і обмеження доступу до небезпечних для неї архівів стала постанова Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р. про передачу державних архівів у відання НКВС СРСР.

Після винищення національної еліти, національної церкви, українського селянства та фрагментації, за Рафалем Лемкіним, українського етносу, знищення архівів – слідів злочину і історичної Пам'яті нації – стало п'ятим, заключним і цілком логічним актом геноциду. Саме його ми і назвали українським архівовицидом. Короткотермінові наслідки архівовициду – це знищення безпосередніх слідів злочину комуністичного режиму проти народу України у 1932–1933 рр. Віддаленими його наслідками можемо вважати передусім видалення сегмента історичної пам'яті нації про Голодомор, а також радикальну деформацію джерельної бази дослідження історії України міжвоєнного періоду, точніше – 1930-х років. Відтак ми й досьогодні будуюмо наші історичні студії на деформованих документальних масивах, – тих самих, які *для нас* сформував сталінський режим. По-суті, препаровані архіви є інструментом прямої дії тоталітарного режиму для *історіописання*, інструментом, який спонукає до викривлених висновків. Сталінська зловісна посмішка супроводжує кожного, хто занурюється в українські архіви 1930-х років.

«Експертиза цінності документів», що формально має передувати знищенню документів, з категорії архівознавчої перетворюється на поняття історіософське. «Експертизу правильності» і досі проходить наша історіографія. Тільки експертом тут і досі виступає тоталітарний режим, пропонуючи нам доступ саме до того складу архівних документів, який він сформував для нас. Проте склад документів архівного фонду держави і нації – це її обличчя, результат її самопізнання, самоусвідомлення, самопозиціонування. І в цьому сенсі товариша Сталіна можна назвати не лише «видатним мовознавцем», але й геніальним архівістом. Він сформував *державний архів України* у такому вигляді, який мав виключати можливість адекватного відтворення і оцінок минулого.